

УДК: 2-1:133

В. В. Щепанський,
аспірант кафедри релігієзнавства та теології
Національного університету «Острозька академія»

ЕРОС І МАГІЯ РЕНЕСАНСНОЇ КУЛЬТУРИ В РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ РОБОТАХ І. КУЛІАНУ

Стаття присвячена біографії та науковій спадщині румунського релігієзнавця І. Куліану. У першій частині здійснено короткий огляд основних подій в житті румунського дослідника та систематизовано основні наукові праці. У другій частині проаналізовано погляди І. Куліану щодо ренесансної магії у творчості Дж. Бруно і концепції Еросу в творчості італійських гуманістів. Продемонстровано новизну та складність наукового дискурсу, представлено-го у роботах І. Куліану.

Ключові слова: магія, маніпуляція, гностицизм, когнітивне релігієзнавство.

ЭРОС И МАГИЯ РЕНЕСАНСНОЙ КУЛЬТУРЫ В РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИХ РАБОТАХ И. КУЛИАНО

Статья посвящена биографии и творчеству румынского религиоведа И. Кулиано. В первой части осуществлено краткий обзор основных событий в жизни румынского исследователя и систематизированы основные научные труды. Во второй части проанализированы взгляды И. Кулиано по ренессансной магии в творчестве Дж. Бруно и концепции Эроса в творчестве итальянских гуманистов. Продемонстрировано новизну и сложность научного дискурса, который представлен в работах И. Кулиано.

Ключевые слова: магия, манипуляция, гностицизм, когнитивное религиоведение.

EROS AND MAGIC OF RENAISSANCE CULTURE IN RELIGIOUS STUDIES OF I. KULIANU

This article is devoted to biography and works of Romanian religious scientist I. Kulianu. In the first part it is overviewed the major events in the life of Romanian researcher and it is systematized the basic scientific works. The second part analyzes the views of Kulianu about Renaissance magic in the creation of J. Bruno and the concept of Eros in the works of the Italian humanists. It is demonstrated the novelty and complexity of scientific discourse that is presented in the works of Kulianu.

Key words: magic, manipulation, Gnosticism, cognitive religion.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Дослідження творчого доробку істориків релігії є складовою релігієзнавчої науки. Вивчення спадщини Іоана Петру Куліану в українському релігієзнавстві раніше не здійснювалося. Існує лише дві статті на пострадянському просторі, що були присвячені дослідженню спадщини румунського релігієзнавця: О. Горшунова «Терра інкогніто Іоана Куліану» [2] і О. Бовдунова «Великий маніпулятор» [1]. Найвідомішим дослідженням біографії та творчості вченого в США було здійснено Т. Ентоні у праці «Ерос, магія та вбивство професора Куліану» [4]. Актуальність цієї статті полягає в дослідженні наукової спадщини І. Куліану, який розробив власну методологію та реабілітував проблематику окультних та магичних принципів релігії. На сьогодні в українському релігієзнавстві подібній проблематиці не присвячено жодного цілісного наукового дослідження, окрім вибіркових розвідок. Метою статті є огляд біографії І. Куліану й аналіз основних ідей, що представлені у праці «Ерос і магія в епоху Відродження. 1484».

Виклад основного матеріалу. Іоан Петру Куліану народився 5 січня 1950 року в м. Ясси, що в Румунії. Сім'я майбутнього науковця була інтелігентною, шанованою у місті, що було давньою столицею Молдови. Наприклад, Нікулай Куліану – його дід – був деканом богословського факультету місцевого університету. На початку ХХ ст. він також був членом впливового на той час гуртка «Молодість» (Junimea). Цей гурток виник ще у 1867 році, а очолював його літературний критик Тіту Майореску [4, с. 42–45]. Інтерес І. Куліану до історії релігії виник доволі рано, і це усупереч комуністичній забороні будь-якої релігійної діяльності. Вищу освіту історик релігії здобуває у Бухарестському університеті на факультеті іноземної літератури, куди ступає у 1867 році. Тут Куліану вивчає італійську літературу доби Відродження, а вже в 1971 р. він захищає свою першу дисертацію, темою якої була творчість Джордано Бруно, магична тематика в його творах. Невдовзі румунський вчений проходить коротке стажування в Італії, а саме в університеті Перуджи. Після цього його думки зосереджуються на тому, аби не повертатися більше на батьківщину. Куліану залишається в Італії [4, с. 45]. Спочатку він заробляє на життя тим, що прибирає громадські вбиральні та підмітає вулиці. Проте у той же час пише науковий проект і потрапляє на докторантуру в Міланський католицький університет. Куліану і справді не повернувся в Румунію, натомість знаємо, що він прожив 7 років в Італії, наступні 8 – в Голландії, а останні 5 років свого життя у США. Не так багато ми знаємо про загадове вбивство румунського релігієзнавця: його

вбили у вбиральні богословської школи Чиказького університету у 1991 році. За словами його сестри Терези Куліану, «із гіпотез, що пояснюють це вбивство, лише одна має чіткі докази, а саме – це було потиличне вбивство» [4, с. 17]. А ось О. Бовдунов вважає, що вбивство замовили якісь окультні організації, діяльність яких почав розсекретувати І. Куліану у своїх досліджень [1].

Окрім зміни декількох місць постійного проживання, І. Куліану займався науковою діяльністю у Франції, а також вже після 1986 року брав участь у наукових експедиціях по Європі та Близькому Сході. Хоча комуністичний режим у Румунії створював несприятливу обстановку для філософсько-релігійних розвідок, але, будучи підлітком, Куліану досить уважно ознайомлюється із творчістю М. Еліаде. Потім усе життя визначний розум ХХ століття в обличчі Куліану вважає себе учнем іншого відомого румуна, яким є Еліаде. Наприклад, перша книга І. Куліану була опублікована 1978 року і була присвячена румунському періоду у творчості Еліаде. До речі, це перша систематична праця на таку тематику. У 1980-х роках І. Куліану вважали вже послідовником методології М. Еліаде. Останній після смерті навіть лишив свої записи учневі, а також бібліотеку для користування. Визначні історики релігії разом упорядковували «Довідник Еліаде по світу релігій» (*The Eliade Guide to World Religions*, 1991) [3, с. 3–4], який потім був перекладений багатьма мовами світу. До речі, головним упорядником був саме Куліану.

Найбільших творчих успіхів І. Куліану досягнув живучи в Італії. У тамтешніх журналах типу *Aevum* і *Studi e materiali di storia delle religioni* він друкує багато статей і книжкових рецензій на тему історії релігії і методології релігієзнавства. Дослідницька діяльність науковця після 1976 року найбільш повно висвітлена у журналах *Numen* та *Revue de l'histoire des religions*. З 1975 році Куліану асистує у свого наукового керівника професора Уго Б'янки (1922 – 1995 рр.) із Католицького університету в Мілані [4, с. 67]. Саме в Мілані релігієзнавець починає писати другу дисертацію. Використовуючи італійські першоджерела, він вдало розширив свою попередню дисертацію, захист якої відбувався в Бухаресті. Результатом довготривалої роботи над італійськими першоджерелами він збагатив і підвів до логічного завершення своє попереднє дослідження, що захищав в Бухаресті. Темою ж цієї роботи, яку опублікували в Парижі у 1984 році, був ерос та магія в епоху Відродження («*Eros et magie a la Renaissance*») [5]. Шукаючи магічні прояви у текстах релігійної тематики італійських гуманістів Марсіліо Фічіно та Джордано Бруно, І. Куліано підкреслює, на-

скільки впливовим виявився магічний світогляд Ренесансу, водночас зазначаючи про наступальні тенденції технологічно-математичного мислення в XVI – XVII ст. На думку Куліану, вони сприяли знешкодженню магічних технік маніпулювання в релігійному житті Європи. У румунського дослідника є також праця, присвячена гностицизму («*Gnosticismo e pensiero moderno: Hans Jonas, 1985*»). У ній було вміщено інтерв'ю з Хансом Йонасом, у якому той позитивно відгукувався про зацікавлення Куліану гностичними релігіями і сучасними практиками, які могли би відродити мертві релігійні практики [8].

У Гронінгенському університеті, що в Голландії, І. Куліану працював викладачем румунської мови та літератури, а також у вільний час під керівництвом Вільяма Нумена займався вивченням новолатинської та румунської тематики в Голландії. Пізніше історик релігії розпочинає роботу над новою дисертацією для габілітації. Науковим керівником Куліану був Мішель Меслін із Сорбонни. У дослідженні розглядалася проблема дуалізму у гностичних міфах. У ході роботи було виконано два важливих дослідження. Перше з них ілюструвало тему «сходження душі» в історичній та компаративній перспективі («*Psychanodia I: A Survey of the Evidence concerning the Ascension of the Soul and Its Relevance, 1983*») [7, с. 3–4]. В іншому ж дослідженні було розглянуто феномен екстатичних станів, вознесіння та візіонерських описів іншого світу («*Experinces de l'extase: Extase, ascension, et recit visionarie, de l'hellenisme au Moyen Age, 1984*»). Жодна із праць не втрачає своєї актуальності для релігієзнавців і до сьогодні. Отже, із використанням максимальної кількості джерел та завдяки ґрунтовному аналізу заявлених тем, Куліану вдалося добитися результатів у вивченні феномену, що простежується у кожній релігії. Також його робота включала в себе критичний аналіз німецької школи релігієзнавства.

Приблизно з 1980-х років румунський релігієзнавець акцентує увагу на вивченні гностицизму, однак не послаблює інтересу і до антропології, когнітивних наук, літературної критики, наратології, культурології. Дуже важливим етапом у науковій сфері життя І. Куліану був переїзд у Чикаго та робота в богословській школі при Чиказькому університеті, де працював також М. Еліаде. Спочатку вчений викладав там за запрошенням, а вже потім став асоційованим професором університету. Саме в Чиказькому університеті Куліану починає працювати над дослідженням різних гностичних течій, робить спроби простежити історію гностичної екзегези перших віршів Книги Буття: від перших гностиків до сучасних філософів та культурних діячів, які віднайшли джерело свого натхнення у гностицизмі [8, с. 19].

Класифікувавши можливі типи екзегези, утворивши ймовірні комбінації, що їх використовували гностики й раніше, І. Куліану, тим не менше, уперше вдається виявити паралельні інтерпретації догматів християнства, а також описати їхню релігійну та міфологічну основу.

Описаний Куліану інваріант хоча й існував дві тисячі років у релігійній та світській парадигмі екзегези Книги Буття, однак мав забезпечити автору новий підхід, ґрунтований на когнітивних дослідженнях. Таким чином, знайшовши цей підхід, тобто поєднуючи розвідки історичного та філологічного спрямування з епістемологією когнітивних наук, у 1990 році І. Куліану починає друкувати власний журнал *Incognita*. Однак він був виданий лише чотири рази: діяльність припинилася у зв'язку зі смертю науковця. У своїх останніх дослідженнях Куліану розмірковував про походження релігії завдяки «грі розуму». Остання книга, яку видав Лоуренс Саліван вже після смерті румуна, мала назву «По інший бік світу: подорожі в інший світ від Гільгамеша до Альберта Ейнштейна» («*Out of this World: from Gilgamesh to Albert Einstein*») [6, с. 22]. У ній автор намагається пояснити результати досліджень посмертних станів у новітній психології та медицині потойбічними подорожами в контексті різноманітних міфів та релігій. До речі, новий підхід І. Куліану, оснований на введенні когнітивних наук в методологію релігієзнавства, зустріли досить негативно.

І. Куліану незадовго до смерті створює власні методи дослідження релігієзнавства у поєднанні із герменевтичною філософією. Інновацію перейняв британський релігієзнавець Гевін Флад. Узагалі Куліану багато в чому був новатором, адже об'єктом його уваги часто ставали доволі цікаві проблеми світового релігієзнавства.

Українською мовою книг І. Куліану знайти неможливо. Російською перекладений лише написаний у співавторстві з М. Еліаде «Словник релігій, обрядів та вірувань». А взагалі наявні книги румунського історика релігій англійською, італійською, французькою, румунською, німецькою мовами.

Книга «Дерево пізнання: гностична міфологія від раннього християнства до сучасного нігілізму» («*The Tree of Gnosis: Gnostic Mythology from from Early Christianity to Modern Nihilism, 1992*») [8] і досі є впливовим джерелом для науковців, які вивчають гностичні релігії. Зараз на батьківщині філософа в Румунії, а саме в Яссах, активно публікують творчу спадщину науковця, наприклад, уже видано вісім томів його праць із чотирнадцяти.

Наукові інтереси Куліану, як показує творчий доробок, були досить різноманітними. Наприклад, «учень Еліаде» був зацікавлений різними

аспектами історії та феноменології релігії, особливо темами екстатичних практик у різних релігійних традиціях, гностицизму, окультизму, містичному дуалізмі. Куліану вважає, що аналіз історичного начала дуалістичних міфів різних культур здійснити неможливо, оскільки природа самого принципу дуалізму (в основі – «принцип функціонування» і «принцип виробництва») є універсальною. Тобто дуалізм не залежить від жодних міфічних «втілень», він заданий уже механізмом мислення. І. Куліану вважає, що дуалістичний світогляд виник внаслідок роботи людського мозку, що складається із двох півкуль.

Передмову до однієї із книг І. Куліану написав професор Л. Саліван, у ній він намагався пояснити появу гіпотези румунського релігієзнавця тим, що той мав намір створити бездоганий орієнтир передбачення релігійного мислення, для якого властивий фанатизм та глибока особиста віра [2, с. 106]. Ще один професор Керрол Зелеський вважає, що першочерговий інтерес для І. Куліану становило дослідження можливостей уявлення релігії, тобто яким чином людська свідомість створює нові світи, ще й настільки правдоподібно, що вони, буквально, і стають реальністю для конкретних індивідів [2, с. 106]. А ось думка дослідника творчості румунського науковця Л. Сміт у праці «Ігри розуму: вступ до наукових досліджень І. Куліану»: розроблена ученим концепція пояснювала спосіб утворення «релігійних образів» [9]. Наприклад, І. Куліану в одній із праць розглядає світоглядні людські принципи в добу Ренесансу.

Актуальною для цього дослідження є праця «Ерос і магія в епоху Відродження». Саме у ній румунський історик релігії зосереджує увагу на творчості Джордано Бруно, який прагнув сформуванню такого типу суспільства, яким би управляв «великий маніпулятор». І. Куліану вважає, що праця італійського філософа «De vinculis in genere» («Про зв'язки загалом») не менш вагома, ніж трактат Макіавеллі «Державець». У цій роботі Бруно намагається проаналізувати маніпуляції магічного характеру над деякими особами та масою людей загалом, концентруючи увагу також на механізмах дистанційного контролю над людьми поза владними наказами чи примусом через ієрархічну належність.

О. Бовдунов вважає, що Дж. Бруно вживанням поняття «vinculis» наслідує ще одного неоплатоніка доби Ренесансу – М. Фічіно [1]. Це поняття має зв'язок із терміном «rete», що означає «сітка», «капкан», «пастка». Магія Дж. Бруно (і М. Фічіно теж) у своїй основі містить Ерос, це стосується і так званої магії соціальної та політичної. Не викликає сумнівів те, що магія та еротичний потяг однакові у практичному вияві. Тобто маг, як і закоханий, обравши об'єкт уваги, створює

сітку пасток навколо нього. Таким чином, Бруно вважає, що поведінка мага і закоханого принципово подібні.

Для мага головне – за допомогою тієї ж сітки пасток досягнути мети, тобто через непрямі дії [5, с. 105]. Принаймні такі узагальнення робить І. Куліану після ознайомлення із працею Дж. Бруно. Загальна модель така: існують індивіди чи маса людей, які несвідомо погоджуються на маніпуляцію мага, а той активно використовує сітку і пастки щоб приборкати ту ж людську свідомість. Щоб ця модель працювала необхідна одна конкретна умова – знати людські бажання. Румунський науковець додає щодо ідеї Бруно таке: подібна маніпуляція вимагає обережності, а маніпулятор повинен не прямо пропагувати, а створювати ілюзію задоволення та виконання бажань, яких прагнуть люди. І. Куліану описує цю схему так: «Очевидно, що еротична магія Дж. Бруно направлена на те, щоб дозволити маніпулятору контролювати ізольованих індивідів, які під таким впливом формують ізольоване суспільство. Фундаментальною основою такої можливості є Ерос у своєму загальному виді, тобто те, що ми любимо» [5, с. 97–99].

Вплив за допомогою магії на суспільство, під час якого грають на людських пристрастях у любов, маніпулятор здійснює через непрямий контакт (*virtualem seu potentialem*), тобто через візуальний контакт чи звуки, що, у принципі, є всезагальними окультними засобами для насаджування контролю. Таким чином, маг або маніпулятор може подолати прохід через своєрідні ворота – *porta et praecipuus aditus* («головні ворота») і *vinulum vinculorum* («зв'язок зв'язків»). Під цими воротами треба розуміти людську фантазію, а під фантазією – апарат уяви, що виник у добу Середньовіччя, а його фундамент закладено ще самим Арістотелем. Видіння завжди виконували функцію ланки між тілом і душею, відчуттями та інтелектом: «Під іменем фантазії чи внутрішнього сенсу інтелект трансформує дані п'яти відчуттів у видіння, образи, які може зрозуміти лише душа» [5, с. 110].

Образи народжуються в апараті уяви і мають дуже важливе значення для вдалої маніпуляції. Душа чудово володіє мовою фантазій. Щоб її контролювати, потрібно спочатку захопити уяву. Існує такого роду зв'язок: універсальна пневма формує структуру уяви, водночас використовуючи енергію Еросу, а той має силу створювати зв'язок між пневмою, душею і тілом. Такий принцип дозволяє керувати окремими особами, конструюючи деякі реакції від певних образів і видінь. Адже не людина управляє своєю уявою, а уява – людиною.

Античні та середньовічні держави будувалися за традиційною, класичною і платонівською схемами будови, що нагадували пірамі-

ду. Ієрархічно структурована влада дотримується принципу «наказ-покора». Цей принцип піддали нещадній критиці через появу нових ідеалів у Новий Час: рівність, братерство, свобода індивіда. Світ мага – «Великого маніпулятора» зовсім не такий. Невідомий маг всюди має свої сіті, він втілює непряму не проголошену владу, методи контролю якої – підкорення уяви. Великий маніпулятор стежить за тим, щоб людська пристрасть не згасала, а суспільство виглядало як маса, готова на все задля єдиного блага, без яскравих особистостей. Водночас для мага суттєво утворити суспільство окремих егоїстів або таких груп. Тоді немає покірної ієрархії без пристрасті, але наявна мережа, яку можна контролювати. Для членів подібного суспільства надважливим стає егоїзм, особисте благо, насолода чуттєвими образами і повна байдужість.

Аналізуючи працю Джордано Бруно, Куліану припускає, що вищим критерієм влади щодо впливу на суспільство в добу Відродження була тотальна маніпуляція через любов – силу, що робить світ прекраснішим, та й узагалі-то є єдиним способом маніпулятивної магії. Отже, головний принцип контролю на персоною – вплив на її уяву за допомогою зорових та слухових образів. Таким чином, маніпулятор пов'язує себе та інших людей у своєрідну мережу, ланки якої базуються на афектах. Так маг буквально підкорює волю людей своїй, а сам розташований у центрі павутини, хоча га вигляд тільки як незалежний спостерігач. І. Куліану також зазначає, що схема мусить діяти ще за одного істотного нюансу: маг повинен бути індиферентним щодо світу, тобто його не повинні вражати якісь чинники зовнішнього світу, особливо любов чи абстрактні поняття добра і зла.

Вагомим внеском Куліану є його розкодування культури Відродження як фантастичної, культури уяви. Вона, на його думку: «націлила свою увагу на фантазії, що породжувалися «внутрішніми відчуттями», і довела до досконалості людські можливості активного використання фантазій у своїх цілях. Була створена справжня діалектика еросу, в якому фантазії перетворювалися в об'єкт маніпуляцій. Культура, що по-справжньому вірила в силу фантазії, що транслиували структуру людської свідомості для того, щоб її міг використовувати маніпулятор. Віра в те, що «внутрішні відчуття» є центральним вмістилищем і маніфестацією діяльності надприродних сил – Бога та демонів» [5, с. 125]. Розкриваючи код цієї культури, румунський науковець віднайшов значну кількість нових символів у трактатах того часу, а також архетипні образи, які, у принципі, доволі складно взаємодіяли.

На думку Бруно, для людини епохи Ренесансу видіння мають більше значення, ніж реальний світ. Цю думку лише підтверджує ідея переваги душі над тілом. Доволі несподівано, що таких же результатів незалежно від Дж. Бруно добилася школа «соціології уяви» Ж. Дюрана, французького соціолога ХХ ст. Згідно з його теорією, усі головні елементи соціального давно відомі завдяки особливим режимам роботи нашої уяви, її символікою та архетипами. Ж. Дюран дійшов до проблеми розкодування культури Середньовіччя не без допомоги розробок семінарів гуртка «Еранос». «Соціологія уяви» якраз і керувалася індивідуальними структурами людської свідомості на основі архетипів. Ця школа показала, що насправді нібито підсвідомі зачатки міфу в уяві керуються раціональними структурами, що відповідають за формування соціальної реальності. Фантазії та уявлювані бажання середньовічних та ренесансних людей мають в основі універсальний гносеологічний конструкт, а міфологічна основа утворена за певними законами. У Новий Час уява більше не відігравала роль ключа до пізнання, а західна цивілізація таким чином стала нігілістичною. Щоб простежити причину такої зміни, потрібно звернути увагу на гностичний міф – один з основних для культури Західної Європи. Таку думку висловлює Куліану у підсумку. У цьому випадку його ідея є близькою до думки М. Гайдегера, для якого європейський нігілізм теж становив певний інтерес [8, с. 251].

Життя та творчість І. Куліану були неоднозначними, оскільки автор то досягав вершини професіоналізму, то складав враження людини, що практикує магичні ритуали, а не займається науковою діяльністю. Предметом його дослідження ставали суперечливі феномени релігійних практик, яким часто не надавали пильної уваги: релігійний екстаз, гностична міфологія, ренесансна магія. Наприклад, під час аналізу філософсько-релігійної спадщини Дж. Бруно румунський науковець проявив інтерес до теми магії та Еросу в культурі Відродження, побіжними точками дотику якої були індивідуальна психологія людини, суспільство та політика. Зробивши дослідження творчості гуманістів, що базується на містичних та окультних практиках та теоріях М. Фічіно та Дж. Бруно, І. Куліану тим самим реабілітував ренесансну культуру для подальшого наукового інтересу вчених-релігієзнавців.

Список використаних джерел:

1. Бовдунов А. Профессор Кулиану и тайная история Запада [Електронний ресурс] / А. Бовдунов – Режим доступу до ресурсу: <http://zavtra.ru/>

content/view/aleksandr-bovdunov-professor-kulianu-i-tajnaia-istoriya-zapada-chast-1-velikij-manipulyator-2012-11-22-040126/

2. Горшунова О. В. Терра інкогнита Йоана Куліану / О. В. Горшунова. // Етнографічне обзрення. – 2008. – С. 94–110.

3. Элиаде, М. Словарь религий, обрядов и верований / М. Элиаде, Й. Кулиано. – М. : Рудомино ; СПб. : Университетская книга, 1997. – 416 с.

4. Anton T. Eros. Magic and the Murder of Professor Culianu. / T. Anton. // Northwestern University Press, 1996. – 301 p.

5. Culianu I. P. Eros and Magic in the Renaissance, 1484 / Ioan P. Culianu. – Chicago: University Of Chicago Press, 1987. – 271 p.

6. Culianu I. P. Out of this World: Otherworldly Journeys from Gilgamesh to Albert Einstein / Ioan P. Culianu., 2001. – 304 p.

7. Culianu I. P. Psychanodia I. A Survey of the Evidence Concerning the Ascension of the Soul and Its Relevance / Ioan P. Culianu. – Leiden: Brill, 1983. – 314 p.

8. Culianu I. P. The Tree of Gnosis: Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism / Ioan P. Culianu., 1992. – 296 p.

9. Smith L. Mind Games: A Guide to Scholarship of Joan Culianu / L. Smith. // 11 Lingua Franca. – 1992.